

FRİGYA BÖLGESİNDEKİ KAYA KİLİSELERİ

020805

Proje Yöneticisi : Doç.Dr.B.Yelda OLCAY UÇKAN

Araştırmacılar : Dr.Erkan UÇKAN

Öğr.Grv. Yalçın MERGEN

Arş.Grv. Hasan YILMAZYAŞAR

Arş.Grv. Zeliha GÖKALP

Kasım 2004

Anadolu Üniversitesi

Eskişehir

ÖZET

Frigya Bölgesindeki Kaya Kiliseleri

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan Frigya bölgesi günümüzde Eskişehir, Kütahya, Afyon illeri arasında kalan alandan oluşur. Son yıllara kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölge, çağlar boyu süren farklı uygarlıkların eserlerini kendi doğal ortamında büyük oranda koruyarak günümüze ulaşmıştır. Anadolu'nun tarih boyunca önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olan Frigya bölgesinin kaya yapısı tarih öncesi çağlara uzanan jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumlarına dayanmaktadır. Büyük kaya kütlelerine farklı işlevde mekanların oyulması ise Frig döneminden başlamak üzere Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Kappadokya'dan sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından Anadolu'daki en zengin bölge olan Frigya, eşsiz doğası ve kültürel birikimiyle dikkati çeker. Günümüzde kültürel mirasla ilgili temel sorunlar, giderek hız kazanan globalleşme, teknolojik değişimler ve dolayısıyla bunların topluma yansısıyla ortaya çıkmaktadır. Bir çok yönden doğallığını koruyan bölge, son yıllarda artan maden ocağı işletme talepleri nedeniyle tahrip olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Frigya bölgesi ve dolayısıyla barındırdığı kaya kiliseleri, kendine özgü mimarisi ile çağlar boyu süren sosyal ve fiziksel evrimin hikayesini anlatması nedeniyle ele alınmalı ve korunmalıdır.

Anahtar Sözcükler:

- SANAT TARİHİ
- BİZANS SANATI
- FRİGYA
- KAYA MİMARİSİ
- KİLİSE

ABSTRACT

Cave Churches in Phrygian Region

Constituting the present day provinces of Eskişehir, Kütahya and Afyon, ancient Phrygia is important for its geological formation and archaeological monuments from Phrygians up to the Byzantium era. This natural and cultural heritage linking physical and social history needs to be protected. The study draws attention to the importance of such a protection as the technological changes have diverse effects on people, such as increasing demands for the operation of mine pits in the region.

KEY WORDS:

- ART HISTORY
- BYZANTINE ART
- PHRYGIA
- CAVE ARCHITECTURE
- CHURCH

TEŞEKKÜR

Frigya Bölgesinde gerçekleştirilen proje için çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, maddi destek sağlayan Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonuna, ekibin konaklama ve seyahat giderlerini karşılayan eşim Erkan Uçkan'a ve araştırma ekibine teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1-2
FRİGYA BÖLGESİNDEKİ KAYA KİLİSELERİ PROJE RAPORU.....	3-26
SONUÇ.....	27-
28	
KAYNAKÇA.....	29-
38	

ŞEKİLLER DİZİNİ

- Şekil 1. Kırkgöz Kaya Yerleşimi, genel görünüm.
- Şekil 2. Kırkgöz Kaya Yerleşimi, mekanlara giriş.
- Şekil 3 Kırkgöz Kaya Yerleşimi, ikinci kat mekanlar
- Şekil 4. Doğanlı Kale genel görünüm
- Şekil 5. Doğanlı Kale yıkılan basamaklar
- Şekil 6. İnli Yayla Kuzey Kompleks, genel görünüm
- Şekil 7. K-1 , giriş
- Şekil 8. K-2 , genel, K-1'e geçiş ile birlikte
- Şekil 9. K-3, doğu duvar
- Şekil 10. K-3, doğu duvar, eksende yer alan niş.
- Şekil 11. K-3, doğu duvar, niş üzerindeki haç bezeme
- Şekil 12. K-3, kuzeydeki destekli ayırım.
- Şekil 13. K-4, güneydoğu
- Şekil 14. K-4, kuzeybatı
- Şekil 15. K-5 kuzeydoğu
- Şekil 16. K-6, kuzey duvar
- Şekil 17. K-6, kuzey duvar, niş üstündeki haç bezeme
- Şekil 18. K-8, seki ve üstündeki oyuk.
- Şekil 19. K-9, Güney duvar
- Şekil 20. K-10, genel görünüm
- Şekil 21. K-11, genel görünüm
- Şekil 22. K-12, güneydoğu
- Şekil 23. K-12, güneybatı
- Şekil 24. K-13, giriş
- Şekil 25. K-14, kuzeybatı
- Şekil 26. K-14, güneydeki destekle ayrılmış bölüm.
- Şekil 27. K-14, kuzey duvar
- Şekil 28. K-15, güneybatı
- Şekil 29. K-15, zeminin güneybatısındaki depo.
- Şekil 30. K-16, doğudaki kemer ve destekli ayırım
- Şekil 31. K-16, kuzeydoğu

Şekil 32. K-16 Kademeli kemer detayı

Şekil.33. K-17 genel görünüm

Şekil 34. K-18 genel görünüm

Şekil.35. İnli Yayla Güney Kompleks, genel görünüm

Şekil 36. G-1, kuzeybatı

Şekil 37. G-1, batı duvar

Şekil 38. G-1, kuzey duvar, kemer başlangıcı haç bezeme

Şekil 39. G-2, genel görünüm

Şekil 40. G-3, güneybatı

Şekil 41. G-3, Güneydoğu

Şekil.42. G-3, desteklerdeki haç bezeme

Şekil 43. G-4, kuzeydoğu

Şekil 44. G-4, Genel görünüm

Şekil.45. G-5, güneybatı

Şekil 46. G-5, kuzey, merdivenler

Şekil.47. G-5, batı duvar

Şekil 48. G-6, güneydoğu

Şekil 49, İnli Yayla, mezar mekanı, genel görünüm

Şekil 50. Mezar mekanı, giriş

Şekil 51. Mezar Mekanı, giriş

Şekil 52. Mezar Mekanı, giriş kapısı yanındaki haç bezeme ve kitabe.

GİRİŞ

Sanat Tarihi alanında gerçekleştirilen projelerin çoğunda olduğu gibi çalışmalarımız temelde iki aşamada ele alınabilir. Bunlardan ilki ve önemli bir aşaması da arazi çalışmasıdır. 2003 yılında Kültür Bakanlığı'nın, yoğun talep üzerine Bakanlık Temsilcisi atamasında zorluk yaşaması nedeniyle izin alınamadığından, projenin ilk aşamada öngörülen arazi çalışması gerçekleştirilememiş; 2004 yılı sezonunda Bakanlık izni ve temsilci katılımıyla Eskişehir il sınırları içinde yer alan bölgede çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla, 2004 yılının Temmuz ayında Doç.Dr.Yelda Olcay Uçkan başkanlığında Anadolu Üniversitesi'nden Dr.Erkan Uçkan, Araştırma Görevlisi Hasan Yılmazyaşar, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Görevlisi Yalçın Mergen ve Bakanlık Temsilcisi olarak Manisa Müzesinden Nazan Bayraktaroğlu'nun katılımıyla arazi çalışması gerçekleştirilmiştir.

Bu yıl yapılması planlanan araştırma alanı, tümüyle tamamlanamamıştır. Bunun en önemli nedeni, bölge ile ilgili yapılan ilk yayınlarda yerleşimlerin yalnızca bir ya da iki mekanla tanıtılmış olmasıdır. Bu bağlamda inceleme ve tespiti yapılan İnli Yayla yerleşimi, E.Haspels'in kitabında yalnızca iki mekanıyla yer almış, ancak arazide oldukça büyük boyutlu bir kompleksle karşılaşmıştır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, Frigya Bölgesi içerdiği mekanlarıyla Anadolu'da kaya mimarisinin en iyi örneklerini barındıran Kapadokya bölgesindeki manastır kuruluşlarını da hatırlatır niteliktedir. Araştırma projesinin amaçları içinde yer alan ve Frigya bölgesinin Bizans kaya mimarisi örneklerini tanıtmak ve özellikle Kapadokya örnekleriyle karşılaştırmalı değerlendirme yapmaya olanak sağlayacak verilerin araştırmanın başlangıcında ortaya çıkması bu açıdan olumludur. Bölge ile ilgili hazırlamayı düşündüğümüz projenin altlığını oluşturmak amacıyla yapılan alan çalışmasının tamamlanabilmesi için araştırmaya gelecek yıl da devam edilmesi bu açıdan önem taşımaktadır.

Projede amaçlanan alan taraması henüz tamamlanamamakla birlikte özellikle bölgenin Bizans dönemini tanıtmak ve bilim dünyası ile paylaşmak amacıyla iki ayrı yayın gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları Toplantısında sunulmuş ve bildiri kitabında yayınlanmıştır:

Olçay Uçkan, B.Y."Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri", VI.Ortaçağ ve Türk dönemi
Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırma Şöleni, Kayseri, 08-10 Nisan 2002, 781-791.

Diğer yayın ise makale olarak hazırlanmış ve KEBİKEÇ Dergisinde
yayınlanmıştır.

Olçay Uçkan,B.Y., "Frigya Bölgesindeki Kaya Kiliseleri ve Korunmasına Yönelik
Bazı Düşünceler", Kebikeç, 15(2003), 121-129.

Bu çalışmaların yanı sıra şu ana dek hazırlanan kısmın yayınlanması için
çalışmalar devam etmektedir.

FRİGYA BÖLGESİNDEKİ KAYA KİLİSELERİ

PROJE RAPORU

Frigya, Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan bir bölgedir. Son yıllara kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölge, çağlar boyu süren farklı uygarlıkların eserlerini kendi doğal ortamında büyük oranda koruyarak günümüze ulaşmıştır. Bölgenin önemi son zamanlarda yoğunlaşan alan çalışmalarıyla belgelenen kültür hazinesiyle birlikte artmaktadır. Günümüzde kültürel mirasla ilgili temel sorunlar, giderek hız kazanan globalleşme, teknolojik değişimler ve dolayısıyla bunların topluma yansısıyla ortaya çıkmaktadır. Bir çok yönden doğallığını koruyan bölge, son yıllarda artan maden ocağı işletme talepleri nedeniyle tahrip olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Anadolu'nun tarih boyunca önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olan Frigya bölgesi, bu konumu ile adeta bir kavşak noktası oluşturur. Bölgenin kaya yapısı tarih öncesi çağlara uzanan jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumlarına dayanmaktadır. Kalınlığı yer yer 200 metre olan tüf oluşumu yapısının yumuşak olması nedeniyle rüzgar ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleri ortaya çıkmıştır¹. Büyük kaya kütlelerine farklı işlevde mekanların oyulması ise Frig döneminden başlamak üzere Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Kappadokya'dan sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından Anadolu'daki en zengin bölge olan Frigya, eşsiz doğası ve kültürel birikimiyle dikkati çeker.

Frigya olarak tanımlanan bölge günümüzde Eskişehir, Kütahya, Afyon illeri arasında kalan alandan oluşur. Bu alan antik kaynaklarda *Küçük Frigya* olarak anılır. Aynı kaynaklar *Büyük Frigya* bölgesinin doğuda Kızılırmak ve Kappadokya ile, batıda Lidya, kuzeyde Köroğlu dağları, güneyde Konya ile sınırlanan büyük bir alan olarak tanımlar.

Önemli yolların kavşak noktasını oluşturan bölge, 16.yüzyıldan itibaren Avrupa'lı seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir². Frigya bölgesine ait ilk bilimsel

¹ İ.Yüksel, *Şifalı Frigya*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2002,17-24.

² Bunlardan ilki 1597'de İstanbul'dan Halep'e yolculuk eden John Sanderson'dur (*The Travels of Sanderson in the Levant 1584-1602*, W.Foster (ed.), London 1961)1800'de beş İngiliz'den oluşan askeri misyon İstanbul'dan Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'dan geçmiş; içlerinden W.M.Leake 1824'de notlarını yayınlamıştır(M.Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor*, London 1824). Leake vadiyi izlerken oda mezarları, oyulmuş kayaları anlatır. Daha sonra onbir yıl içinde ikisi Fransız biri İngiliz olmak üzere üç araştırma yapılmıştır. 1826'da oğlu Leon ile birlikte Alexandre de Laborde(L.de Laborde, *Voyage en Orient, Asie Mineure et Syria*, Paris 1837-1862), 1834'de C.Textier (C.Textier,Description de

alışmalar ise 19.yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bunlarda ilki 1836-37 yıllarında E.Chaput tarafından gerekleřtirilmiřtir³. Bu alışma bölgeye ilişkin yapılan ve günümüze ulaşan fotoğraflarıyla ilk belgeleme çalışması olması nedeniyle önemlidir. 1930’lu yıllarda MAMA (Monumenta Asiae Minors Antiqua)’nın çeşitli bölümlerinde Epigrafik malzemeler yayınlanmış Eskişehir-Seyitgazi arasındaki bölge ile Ayazın, Yapıldak gibi önemli Bizans yerleşimleri tanıtılmıştır⁴. 1937’de A.Gabriel tarafından Midas Yazılıkaya’da başlatılan kazılar⁵ sırasında ekipte yer alan E.M.Haspels, daha sonra birkaç kez daha bölgeye gelmiş ve bölgedeki kaya anıtları ve kiliseler ile ilgili kapsamlı ilk yayını yapmıştır⁶. E.M.Haspels’in kitabı, Frigya’daki kaya kiliselerine ilişkin yapılan en önemli çalışma olarak değerlendirilebilir. Bölgeyle ilgili önemli bir çalışma 1990 yılında Avusturya Bilimler Akademisi’nin süreli yayınlarından Frigya bölgesinin Bizans dönemi için yapılan en detaylı tarihi-coğrafya çalışması olarak yapılmıştır⁷. Bölgede yapılan Bizans dönemine ait son alışma Prof.Dr.Ebru Parman’ın kitabıdır⁸. Frigya bölgesinin Bizans dönemine ilişkin yapılan ilk Türkçe yayın olan kitapta, mimari-plastik eserlerin yanısıra bölgeyi Bizans dönemi tarihi-coğrafyası ve kültleri ile de ele almıştır.

Frigya bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalara son yıllarda hız kazanan kazı ve yüzey araştırmaları da eklenebilir. Gerek günümüze kadar yapılan araştırmalar ve özellikle son yıllarda hız kazanan kazılar ile bölgenin tarihöncesi çağlardan itibaren

l’Asie Mineure, faite per ordre du gouvernement Français de 1833- 1837, Paris 1839), 1837’de J.R.Steuart (Y.R.Steuart, *A Description of some Ancient Monuments with Inscriptions still existing in Lydis and Phrygis, several of which are supposed to be Tombs of the Early Kings*, London 1842), gezilerine Hüsrev Paşa Hanı’ndan başlamışlar ve Yazılıkaya bölgesini tanıtmışlardır. 1858’de Barth ve Mordtmann (H.Barth, “Reise von Trapezunt durch die nrdliche Halfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858”- PGM, Enganzungsheft 3, 1860), Seyitgazi’den bir rehberle Doğanlı Kale’yi görmüşler, kayalara oyulmuş odaları, duvarları kemerlerle süslenmiş şapeli gezmişlerdir. 1861’de G.Perrot, Frigya kaya kalesinin planı ve iki görüntüsünü yayınlamıştır(G.Perrot, *Souvenirs d’un voyage en Asie Mineure*, Paris 1867). İlk kez 1881’de olmakzere 1884-1887 ve son olarak da 1907’de bölgeyi araştıran W.M.Ramsay, Khnş vadisi ve Ayazın kaya yerleşiminden söz eder(W.M.Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford 1895).

³ E.Chaput, *Phrygie, Tome I.: Geologie Gographie Physique*, Paris 1941.

⁴ C.W.M.Cox-A.Cameron, *Monuments from Dorylaeum and Nacoleia*, Monumenta Asiae Minors Antiqua

V , Manchester 1937.

⁵ A.Gabriel, *Phrygie, Exploration archologique II, La Cit de Midas, Topographie, Le site et les fouilles*, (Phrygie II), Paris 1952.

⁶ E.M.Haspels, *Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Princeton 1971.

⁷ K.Belke ve N.Merisch, *Phrygien und Psidien, Tabula Imperii Byzantini 7*, Wien 1990.

⁸ E.Parman, *Ortaçağ’da Bizans DnemindeFrigya (Phrigya) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları,Eskişehir 2002.

yerleşime sahip olduğunu gösteren veriler sunar. Frigya’da 4.-13.yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Bizans döneminde bölge, *Anatolikon* ve *Opsikon* olmak üzere iki Thema’ya bölünmüştür. Roma vilayetlerinin yerine düzenlenen Thema’lar Bizans imparatorluğunun Anadolu’da yeniden yapılanması sırasında ortaya çıkan ve hem yerel yönetim hem de askeri organizasyonlar olarak yapılandırılmış ve birer *strategos* tarafından yönetilmişlerdir. Bu yönetim biçimi, Bizans imparatorluğu döneminde tarihsel olayların gelişiminde de belirleyici bir rol oynamıştır.

Bizans imparatorluğu döneminde bölgenin sahip olduğu yol ağı, hem askeri hem de ticari yönden stratejik öneme sahiptir. Buna bağlı olarak, gerek Bizans dönemi kaynakları gereksekısmen günümüze ulaşan kalıntılardan Frigya’nın önemli bir dinsel merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin özellikle verimli kıyılara sahip olan Ege bölgesine geçiş sağlaması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğramıştır. Bölgenin yol ağına sahip olmak arzusuyla Türklerin akınlar yapması nedeniyle, Frigya Ortaçağ’da batı Anadolu’nun savunması için Bizans ve Türkler arasında önemli bir kilit noktasıdır. Bu konumu gereği bölge, sürekli bu mücadeleye sahne olmuştur.

İslamiyet’in Arap yarımadasında güç kazanması ve giderek yayılma çabaları 7.yy.’da Anadolu’ya akınlar başlatmalarına neden olmuştur. Bizans imparatorluğu ile Araplar arasındaki ilk şiddetli çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelmiştir. Bu dönemde bölgede yer alan önemli merkezler uğradıkları saldırıyla hem ekonomik hem de askeri yönden giderek zayıflamıştır. 837 yılında Anatolikon thema’sının en önemli kalesi konumunda olan Amorium’un halife Mu’tasım tarafından zaptı ile Bizans imparatorluğu ciddi bir yara almıştır. Suriye’ye uzanan yol üzerinde her zaman stratejik bir öneme sahip olan kent Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir⁹. İmparator Theophilos (829-842) zamanında, Amorium kapsamlı onarımlar geçirmiş; ticaret ve savunma merkezi olarak tekrar önem kazanmıştır.

Haçlı seferlerinin başladığı 11.yy.’da Frigya bölgesi stratejik olarak yeniden önem kazanmıştır. Komnenos henedanlığının hüküm sürdüğü dönem Bizans’ın kültürel, siyasi ve askeri yönlerden yeniden yapılanmasını içerir. Bu süreç 11.yy.’da başlayan ilk Haçlı Seferi ile ne yazık ki kesintiye uğramıştır. Özellikle doğuya uzanan yol üzerinde

⁹ G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev.F.İşiltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, 195.

yer alan Frigya bölgesinin bu dönemde yeniden stratejik önem kazanması tesadüfi sayılmaz¹⁰.

11.yy.'ın sonlarına doğru Anadolu'ya Türkler'in gelişiyle birlikte Bizans tarihinde yeni bir dönemin başladığı izlenebilir. Bu yüzyılda İconium (Konya) Anadolu Selçukluları'nın merkezi konumundaydı. Bu nedenle savaşların büyük bölümü bu merkeze bağlanan yol güzergahları üzerinde gerçekleşmiştir. Bu yollardan biri Dorylaion (Eskişehir), diğeri ise Kotiaion (Kütahya)'dan geçmekteydi. Üçüncü yol, Bilecik ve Basilica'dan geçerek Dorylaion'a iniyordu¹¹. Tüm bu yollar stratejik olarak son derece önemliydi. İç Anadolu'yu verimli topraklara sahip Ege bölgesine bağlayan bu yolların, batıya ulaşmak isteyen Türkler tarafından ele geçirilmesi öncelikli olmuştur. Özellikle Konstantinopolis'den başlayıp Dorylaion ve İconium içlerinden Toros dağları, Kilikya ile en son Suriye'ye kadar uzanan yol Anadolu'nun en müstahkem yolu olarak önemini korumuştur¹².

Türkler'in gelişiyle Anadolu'da hakimiyeti zayıflamaya başlayan Bizans imparatorluğunu yeniden eski gücüne kavuşturma çabasıyla imparator I. Aleksios Komnenos I. Haçlı Seferi ile güç birliği yaparak İznik'i Türklerden geri almış ve İznik'ten sonra Dorylaion'da 1097 yılında Türklere karşı I. Haçlı Seferi ordularıyla ortak bir zafere imza atmıştır. Ancak Haçlılar'ın yapılan anlaşmaya uymayarak 1098'de Antakya'yı ele geçirmeleri ilişkileri bozmuştur. Dorylaion'daki bu savaşın ardından Frigya bölgesi yaklaşık yüz yıl kadar Bizans egemenliğinde kalmış; 11. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle yeniden mücadeleler başlamıştır. Bu yüzyılda tahrib edilen Dorylaion kalesi ise kaderine terk edilmiştir. İmparator Manuel Komnenos zamanında ise Dorylaion yeniden inşa edilerek surları onarılmıştır¹³. Ancak bu tarihten sonra Bizans İmparatorluğu yeni bir karışıklığa düşmüş ve 1176 yılında Sultan II.Kılıç Aslan'a karşı Myrokefalon'da büyük bir yenilgi almıştır. Bu yenilgi aynı zamanda Bizans'ın Anadolu'ya tekrar sahip olma şansını da tamamen ortadan kaldırmıştır.

¹⁰ S.Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1971, 180-185.

¹¹ W.M.Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev.M.Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, 81.

¹² C.S.Lightfoot, "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, c.I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2001, 113.

¹³ N.Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev.F.İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, 121-122.

Bölgenin bu günkü durumuna bakıldığında Bizans dönemine ait arkeolojik verilerin azlığı dikkati çeker. Bu durum, Bizans yerleşimlerinin büyük bir yağmaya uğradığını göstermektedir. Kentleri tahrip eden bu yağma büyük olasılıkla Arap akınları sırasında yaşanmıştır. 7-9.yy.'lar arasında sürekli Arap akınına maruz kalan bölgede insanların korunma amaçlı olarak kaya yerleşimlerini yaptıkları düşünülebilir. Dışa karşı korunaklı olan kayaların içine oydukları mekanları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Buna bağlı olarak Bizans dönemi öncesinde Frigler tarafından yapılan kaya yerleşimleri Bizans döneminde de kullanıldığı ve bunlara yenileri eklendiği söylenebilir. Büyük olasılıkla mevcut mekanlar, Bizanslılar tarafından hristiyan inancına uygun ibadet mekanlarına dönüştürülmüş ve Bizans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklenmiştir. Günümüzde kısmen yıkılmış olan Frig dönemi Küçük Kapıkaya anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılarak niş etrafına haç motiflerinin kazınmış olması ikici kullanıma iyi bir örnek oluşturur¹⁴.

Özellikle Eskişehir ve Afyon il sınırları içinde kalan ve dağlık Frigya olarak adlandırılan platoda tuf ve kayalardan oluşan jeolojik doku Kappadokya ile aynı özellikleri yansıtır. Bizans döneminde bu kayaların içine çok sayıda barınma, ibadet ve mezar mekanları yapılmıştır. Bölgede gerçekleştirilen araştırmada Eskişehir'de onbir; gerek sayısal gerekse plan tipolojisi açısından daha zengin örnekleri barındıran Afyon il sınırları içinde kalan bölgede ise onsekiz yerleşim tesbit edilmiştir. Tümünün planı tamamlanmamakla birlikte gerek önceden yapılan yayınlar gerekse ön araştırma sonucu bölgede Bizans dönemi duvar ve kaya mimarisinden tanıdığımız plan tipleri (Tek nefli, Tek nefli ve ek şapelli, Üç nefli Bazilika, Kapalı Yunan Haçı, Transeptli, Trikonkhos) saptanmıştır.

Plan tipleri ile özellikle kaya mimarisinin en zengin örneklerini barındıran Kappadokya bölgesiyle paralellik kurabileceğiöz Frigya kaya kiliselerinde fresko izine rastlanmayışı şaşırtıcıdır. İç mekanları süsleyen zengin ikonografisiyle Bizans resim sanatının önemli örneklerini barındıran Kappadokya kaya kiliselerinin tersine Frigya bölgesindeki kaya kiliseleri son derece yalındır. Bununla birlikte günümüzde tespit edilen bazı izlere dayanarak en azından bazılarının resim programına sahip oldukları söylenebilir. Ayazın'deki kaya kompleksinin içindeki şapellerden birinin duvarında yer

¹⁴ Haspels [note 13], 254.

alan fresko izleri bu açıdan önemlidir. Kısmen günümüze ulaşmış bu örnekte haleli üç figür yer almaktadır. Ancak mevcut şekliyle ikonografisi ve üslubu üzerinde yorum yapmak biraz güçtür.

Frigya bölgesindeki kaya komplekslerinin içinde tasvir sanatına ilişkin izlerin olmayışını bazı araştırmacılar, kiliselerin büyük olasılıkla 730-843 yılları arasında rastlayan İkonaklast dönemde yapılmış olabilecekleri şeklinde değerlendirir¹⁵. Araştırmacıları bu görüşe yönelten en belirleyici unsur ise bazı örneklerde dekorasyon ögesi olarak haç tasvirinin kullanılmış olmasıdır. Afyon'un Seydiler kasabası sınırları içerisinde yer alan Kırkinler'in içinde yer alan tek nefli kilisenin beşik tonozu üzerinde ve duvarlarında kabartma olarak yapılmış haç motifleri bu açıdan iyi bir örnektir.

Frigya bölgesinde yer alan kaya kiliseleri, kültürel açıdan önem taşımalarının yanı sıra içinde bulundukları vadinin eşsiz doğasıyla bütünleşen yapısından dolayı benzerlerinden ayrılır. Kültürel ve doğal ortamın içiçe geçtiği vadinin bir bütün olarak ele alınıp korunması gereklidir. Kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılması günümüz Türkiye'sinde her kesimin üzerinde yoğunlaşması gereken en önemli konudur. Doğal ve kültürel varlıklarımızı korumak, koruma süreci içinde geliştirerek aktarmak ise çağdaş yaklaşımdır. Bu noktada dünyada geliştirilen çağdaş yaklaşımları ülkemizde de uygulamak ve bunu sürekli kılmak için konuya bütün olarak bakmak gereklidir. Bu bakış için çok yönlü düşünce ve örgütlenme süreci kaçınılmazdır.

ALAN ÇALIŞMASI

Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerinde “Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri” konulu Yüzey Araştırması, 2004 yılı arazi çalışması Eskişehir il sınırları içinde daha önceden yapılan çalışma sonucu belirlenen yerleşimlerin tespitiyle başlamış ve haritada öngörülen yerleşimlerde çalışmalar tamamlanmıştır. Kaya mimarisi ve dolayısıyla kaya kiliseleri bakımından yoğun olan ve günümüzde Afyon il sınırları içinde kalan yerleşimlerin incelenmesi ise önümüzdeki sene gerçekleştirilecektir.

¹⁵ Lightfoot [not 19], 117; Belke-Mersich, [not 14], 380-381.

ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ, YAZILIKAYA, MİDASŞEHİRİ KIRKGÖZ KAYA YERLEŞİMİ

Eskişehir'den 70 km. uzaklıkta, Seyitgazi ilçesi Yazılıkaya köyü açık hava müzesi olarak düzenlenmiş Midas Şehri içinde yer alır. Kaya kütlesine iki katlı olarak yapılmış oyma mekanların üst katı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Günümüze gelen mekanlar mezar odaları ve günlük yaşama yönelik düzenlenmiştir.

Birinci katta kaya kütlesinin doğu-batı aksında biri birine bitişik iki mekan yer almaktadır. Her iki mekanın önünde bölüntüsüz kuzey-güney doğrultusuna dikdörtgen bir bölüm vardır. Bir tür giriş mekanı olarak düzenlenmiş bu bölümün ön tarafı ve örtüsü büyük oranda yıkılmıştır. Üst örtüsünün kare biçiminde kasetli tavanı günümüze gelen izlerden saptanabilir. Bu mekanın güneyinde zeminden yaklaşık 0.60 m. yükseklikte dikdörtgen biçimli bölümün zemininde 0.30-0.50m. derinliğinde düzensiz dikdörtgen biçimli mezar oyukları yer alır. Bu mekanın batısında biri birine bitişik olarak düzenlenmiş iki mezar mekanı vardır.

Şekil 1. Kırkgöz Kaya Yerleşimi, genel görünüm.

Bu mekanlardan güneydeki, doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı, beşik tonozlu mekana doğusundaki dikdörtgen biçimli bir kapıyla giriş sağlanır.

Günümüze ulaşan izlerden anlaşıldığı kadarıyla, orijinalde güney duvarda da iki olması gereken nişlerden batıdaki sonradan müdahale edilerek kaldırılmıştır. Olasılıkla hayvan yemliği olarak düzenlenmiş bu müdahale mekanın yakın zamandaki kullanım şeklini gösterir. Batı duvardaki arkosolium kemeri ile giriş kapısının üstünde kademeli olarak düzenlenmiş

yuvarlak kemerli birer alınlık mekanın içindeki başlıca plastik öğelerdir. Girişin kuzeyinde yer alan pencere mekanın giriş kapısı dışındaki tek açıklığıdır.

Güneydeki yapıya bitişik olarak yapılmış kuzeydeki mekana doğudan dikdörtgen biçimli bir kapıyla girilir. Kare planlı mekanın örtüsü, kare prizmadır. Mekanın kuzey, güney ve batısında arkosolium tipinde mezar nişleri yer alır. Yöre halkından edinilen bilgiye göre yakın zamana kadar burada tek başına bir köylü kadının yaşaması nedeniyle mekanın içinde bazı değişiklik ve eklemeler yapıldığı gözlemlenmiştir.

Şekil 2. Kırkgöz Kaya Yerleşimi, mekanlara giriş.

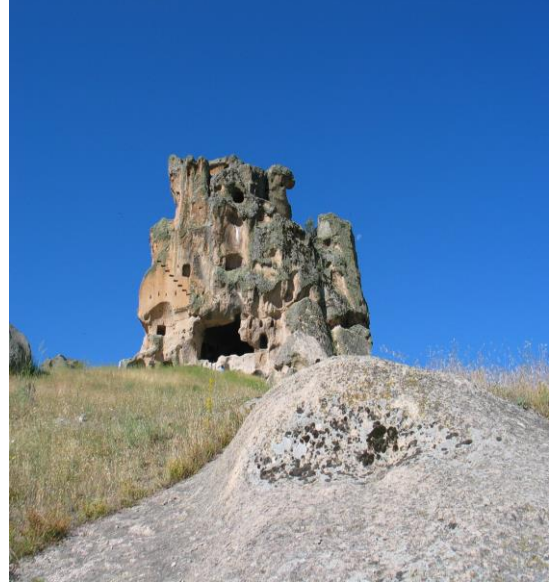
Şekil 3 Kırkgöz Kaya Yerleşimi, ikinci kat mekanlar

Bunlardan en fazla göze çarpanı girişin hemen kuzeyinde yer alan ocak nişi ve kaya yüzeyine yapılmış kerpiç sıva ile kireç badanadır.

Kaya kütlelerinin diğer bölümlerinde ve üst katta büyük oranda yıkılmış okunabilir plan içermeyen mekanlar yer almaktadır.

ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ, YAZILIKAYA, DOĞANLI KALE

Eskişehir'den 74 km. uzaklıkta, Seyitgazi ilçesi Yazılıkaya köyünün kuzeybatısında yer alır. Kaya kütlesi tahrip olduğu için 1971 yılında E.Haspels tarafından yayınlanan ve üst katta yer alan kiliseye ne yazık ki ulaşılamamıştır. Kaya kütlesinin birinci katına kuzeydoğusundan girilebilir. Birinci kat kareye yakın dikdörtgen planlı ve düz tavanlıdır. Mekanın kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarında düzensiz açılmış niş ve küçük mekanlar yer almaktadır.

Şekil 4. Doğanlı Kale genel görünüm

İkinci katta olduğu tahmin edilen kiliseye çıkan ahşap mediven yuvaları yıkılan cephede seçilebilmektedir.

Şekil 5. Doğanlı Kale, yıkılan basamaklar

ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ, KIRKA, YAPILDAK

Eskişehir'den 90 km. uzaklıktaki Yapıldak'da kaya yerleşimleri tarandı. Ancak Bizans dönemine ait herhangi kültürel bir öğeye rastlanmadığından detaylı çalışma yapılmadı.

ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ, KIRKA, AYTEREK (ETEREK)

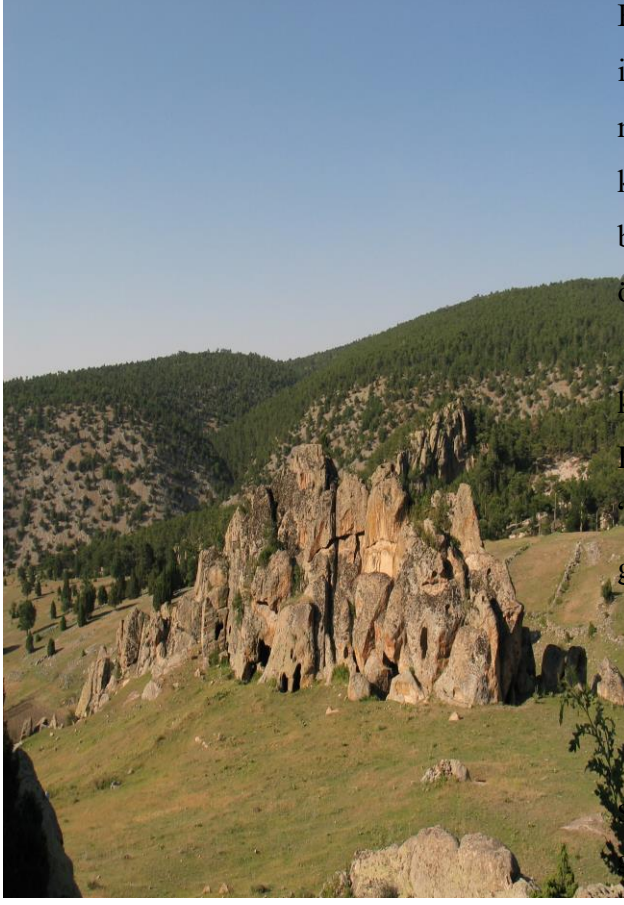
Yapıldak'dan Ayterek'e ulaşılmaya çalışıldı. Ancak kaya yerleşimi bulunamadı. Yöre halkının tarif ettiği yerleşime ulaşamadığından zaman kaybı yaratmamak için önümüzdeki yıl ön araştırma yapılarak gidilmesine karar verildi.

ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ, YAZILIKAYA, İNLİ YAYLA

Eskişehir'den 80 km. mesafedeki Yazılıkaya'dan Yapıldak'a doğru giden asfalt yoldaki tabeladan doğuya doğru saptıktan sonra şose yoldan yaklaşık 1 km. ilerledikten sonra güneyde yer alan kayalıklar İnli Yayla yerleşimini içerir. Günümüzde Gökçeğüney köyünün merası olarak kullanılan alanda yer alan kaya mekanları hayvan barınağı olarak kullanılmaktadır. Yerleşim yoldan fark edilmeyen bir düzlük etrafında yer alan iki ayrı kaya kütesinden oluşur. Bu düzlüğün kuzeyindeki, yola yakın tarafı etrafı açık olacak şekilde bağımsız; Alanın güneyinde kalan yerleşim ise dağın eteklerinde yer alır. Kuzey ve Güney kompleksi olarak adlandırılan bu kayaların ve düzlük alanın doğusunda, yaklaşık 1 km. mesafede yer alan kaya kütesi ise içerdiği mezar nişleri ve bir mezar yapısı barındırır.

KUZEY KOMPLEKS

Düzlük alanın kuzeyinde yer alan bağımsız kaya kütesidir. Kaya mekanlarına günümüzdeki zeminden yer yer değişen derinlikte inilerek ulaşılır. Kaya kütesinde koparak ayrılan bloklar ve günümüzde seçilebilen izler dikkate alındığında beş katlı bir kompleks olduğu söylenebilir. Zaman içinde oluşan erozyon nedeniyle özellikle birinci kat hizasına denk gelen mekanların toprakla dolduğu görülür. Günümüzdeki zemin hizasından girilen ve aşağıda ayrıntılı tanımı yapılan mekanlar ikinci katı oluşturur. Üçüncü ve dördüncü kat, kaya kütesindeki doğal ayrılmalar sonucu kısmen tespit edilebilir.

Beşinci kat olarak düşündüğümüz kısım ise kaya kütlesinin en üstünde neredeyse tümüyle harap olmuş kısımdır. Bazı niş ve duvar izlerinden burada da bazı mekanların var olduğu öngörülebilir.

Mekanlar kompleksin kuzeybatısından başlayarak, öncelikle Kuzey Kompleksi ifade etmek üzere “K” harfi daha sonra mekan sırasına göre numaralandırılmıştır.

Ekil 6.İnli Yayla Kuzey Kompleks, genel görünüm

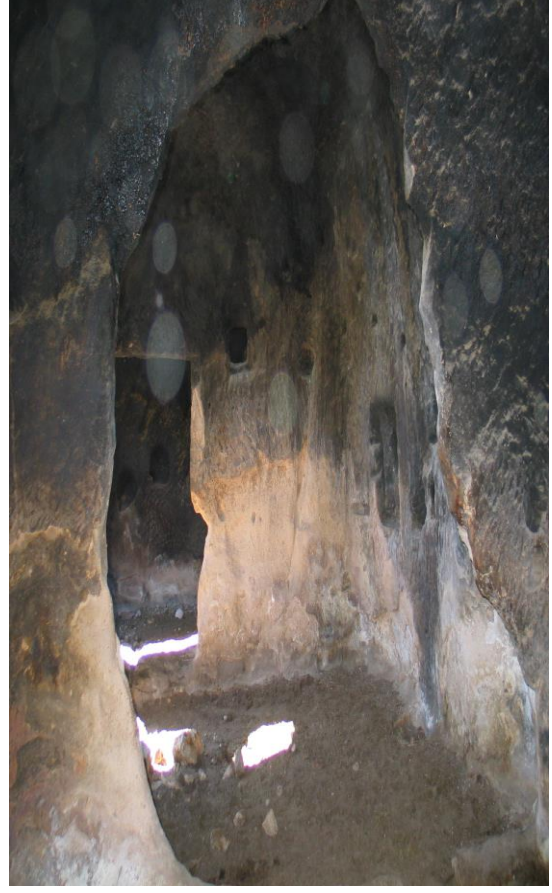
K-1 Mekanı : Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonozlu mekanın güneyinden (K-2 mekanından) dikdörtgen biçimli bir kapıyla giriş sağlanır. Mekanın güneybatı köşesinde, kaya kütlesinin açılmasıyla oluşmuş doğal bir açıklık yer alır.

K-2 Mekanı : K-1 mekanının güneyinden bağlanan mekan kareye yakın dikdörtgen planlı, düz tavanlıdır. Güney duvarından K-3 mekanına dikdörtgen biçimli kapıyla bağlanan mekanın dıştan girişi batıdan sağlanır. Dikdörtgen biçimli bu kapının üzerinde

düzensiz kare biçimli bir açıklık yer alır. Mekan kuzey duvarından K-1 mekanına bağlanır. Bu girişin üstünde, doğu kayık 0.25x0.30 m. boyutlarında olasılıkla havalandırma amaçlı yapılmış küçük bir açıklık vardır. Mekanın doğu duvarında ise farklı boyutlarda, düzensiz nişler açılmıştır.

Şekil 7. K-1 , giriş

Şekil 8. K-2 , genel, K-1'e geçiş ile birlikte

Şekil 9. K-3, doğu duvar

K-3 Mekanı : Doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı, düz tavanlıdır. K-2 mekanından dikdörtgen biçimli kapıyla geçiş sağlanan mekanın ana girişi batı duvardandır. Dikdörtgen biçimli giriş kapısının lento ve sövelerde izlenen, kısmen tahrip olmuş yiv ve oyuklar, orijinalde ahşap bir kapının var olduğunu gösterir. Girişin güneyi zeminden yaklaşık 2.00 m. Yükseklikten tavan hizasına kadar yıkılmıştır.

Şekil 10. K-3, doğu duvar, eksende yer alan niş.

Mekanın doğu duvarında, giriş ekseninde dikdörtgen biçimli bir niş yer alır. Bu nişin zeminden 1.50 m. Yükseklikte kuzey ve güney duvarındaki yivler, ana mekandan olasılıkla ahşap bir ayırımın kullanıldığını gösterir. Nişin kuzeyinde bitişik olarak yapılmış yuvarlak kemerli, zeminden 0.50 m. Yükseklikte sekisi olan arkosolium tipinde bir niş yer alır. Her iki nişin biri birine bağlantısı düzgün daire biçimli bir açıklıkla sağlanmıştır. Olasılıkla mezar işlevine sahip olan bu nişin önünün orijinalde kapatıldığı, yiv izlerinden anlaşılmaktadır. Giriş ekseninde yer

alan nişin güneyinde yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli bir diğer niş ile yanında düzensiz bir oyuk yer alır. Mekanda dikkati çeken plastik öğelerden biri giriş eksenindeki nişin üstünde, eksenden güneye doğru kayık bir haç tasviri yer alır. Malta haçı biçiminde, kabartma olarak kayaya oyulmuş ve bir madalyon içine alınmıştır.

Şekil 11 K-3, doğu duvar, niş üzerindeki haç bezeme

Mekanın güney duvarında günümüzde büyük oranda tahrip olmakla birlikte yuvarlak kemerli üçlü düzenleme görülür. Orijinalde sekili, arkosolium tipinde olabilecek bu nişlerin sonradan farklı amaçlar için ya da mekanı genişletmek amacıyla oyulduğu düşünülebilir. Bu değişiklik olasılıkla yakın zamanda yapılmış olmalıdır. Bu nişlerin tavana yakın kısmında büyük

olasılıkla ahşap kiriş yuvaları, deliğe doğru kademeli düzenlenmiş oluklu biçimiyle dikkati çeker. Ahşap kirişi rahatlıkla yuvaya oturtmak için bu oluklu düzenlemenin yapıldığı görülür. Nitekim aynı düzenleme yalnızca kiriş deliği halinde kuzey duvarda bu düzenlemenin karşılığı olarak yer alır. Ahşap kiriş, önce yuvaya oturtulup daha

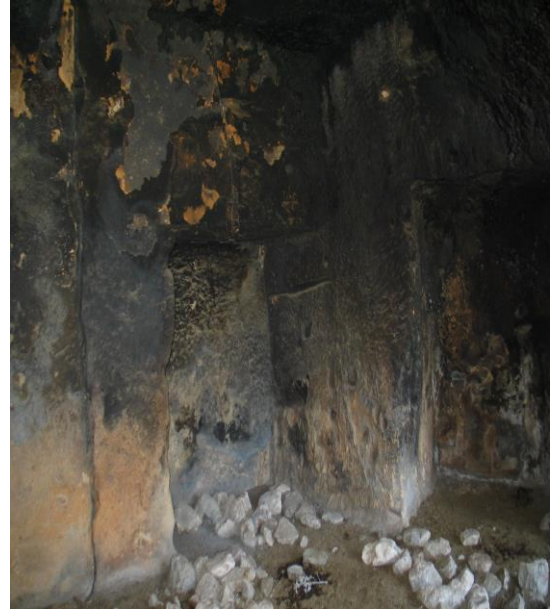
Şekil 12. K-3, kuzeydeki destekli ayırım.

sonra bu oluk yardımıyla karşılığına yerleştirilmiş olmalıdır. Bu düzenlemenin ne amaçla yapıldığı ve orijinal olup olmadığı ise şu an net değildir.

K-3 mekanının kuzeyi iki destekle oluşturulan bir arkadla ayrılmıştır. Bu ayırım zeminden 0.70-0.80 m. Yüksekliğinde bir seki üzerine

dikdörtgen biçimli iki destekle sağlanmıştır. Bu destekler biri birine düz gelen kirişle bağlanmıştır. Seki üzerinde kaya yüzeyine oyma tekniği ile yapılan geometrik motifli süslemenin yer yer izleri görülmektedir.

Mekanın düz tavanında çok iyi durumda olmasa da tavanın yaklaşık dörtte biri oranında ve tam ortasında, kazıma tekniği ile yapılmış bir Latin haçı tasvir edilmiştir. Söz konusu haç tasviri tahrip olmuş veya işlenirken yarım bırakılmış olabilir.

Şekil 13. K-4, güneydoğu

Şekil 14. K-4, kuzeybatı

K-5 Mekanı : Batısından düzensiz bir açıklıkla girilen mekanda kaya kütlelerinde çökmeler olduğundan bütünlüğü bozulmuştur. Güney duvarında yuvarlak kemerli üçlü düzenlenmiş kör nişlerden batıdaki kısmen yıkılmıştır. Duvarlarda sonradan yapılmış veya tahrip olmu düzensiz oyuklar yer alır.

K-4 Mekanı : K-3 mekanından daha sonradan açılmış düzensiz açıklıklarla geçişin sağlandığı mekanın ana girişi batı duvardan kademeli dikdörtgen kapıyla sağlanır. Düzensiz dikdörtgen planlı mekan düz tavanlıdır. Doğu duvarın güneyinde dikdörtgen biçimli bir niş yer alır. Güney duvarda eş boyut ve yükseklikte, zemine kadar inen dikdörtgen biçimli iki niş vardır. Bu

nişlerin batısında olasılıkla sonradan yapılmış düzensiz bir oyuk yer almaktadır. Batı duvarda eksenden kuzeye kayık dikdörtgen kapının güneyinde düzensiz olarak yapılmış bir açıklık muhtemelen sonradan açılmıştır. Kuzeyde, tavandaki üçgen prizma, kaya kütlelerinden parça kopmasıyla oluşmuştur. Bu bölümün altında, duvar derinleştirilerek olasılıkla sonradan oyulmuş düzensiz nişlere sahiptir. Zemin ise çok miktarda taşla doludur.

Şekil 15. K-5 kuzeydoğu

K-6 Mekanı : Kuzey kompleksin güneyinden ulaşılan mekan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapının doğusundan sağlanan dikdörtgen biçimli orijinal giriş kapısı örülerek kapanmıştır. Kapının üstünde ve kuzeyinde sonradan açılmış düzensiz açıklar yer alır. Batı duvarda farklı boyutlarda düzensiz nişler

oyulmuştur. Aynı duvarın ekseninde bir ve kuzeyinde bir olmak üzere kazınarak yapılmış Latin Haçı biçiminde haç tasvirleri vardır. Mekanın kuzey duvarında eksende, zeminden 0.90 m. yükseklikte dikdörtgen biçimlilerin bir niş oyulmuş ve üzerine eşit kolu bir haç tasviri kazınmıştır. Mekanın zemini tamamiyle taşla doludur.

K-7 Mekanı : Kaya kompleksinin doğusunda ön tarafı yıkıldığı için plan özelliği yansıtmayan düzensiz yarım yuvarlak oyuktur.

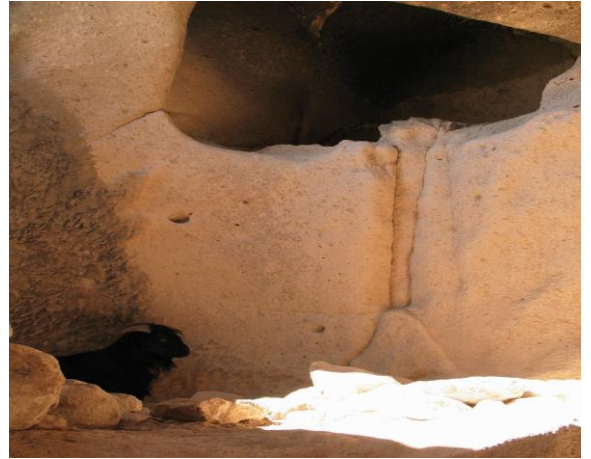
K-8 Mekanı : K-7'nin hemen yanında yer alan mekan düzensiz kare planlıdır. Mekanın ön tarafı ve örtü kısmında oluşan yıkıntılar nedeniyle zemin taş doludur. Mekanın güneyinde mevcut zeminden 1.50 m. yükseklikteki seki üzerinde düzensiz yarım yuvarlak bir bölüm yer alır. Bu mekanın batısında , yaklaşık 1.00 m. yükseklikte düzensiz yarım daire bir niş vardır. K-8 mekanının batısında olasılıkla sonradan yapılmış açıklık K-5 mekanı ile; kuzeyinde yer alan düzensiz açıklık ise K-9 mekanı ile birleşir.

Şekil 16. K-6, kuzey duvar

Şekil 17. K-6, kuzey duvar, niş üstündeki haç bezeme

Şekil 18. K-8, seki ve üstündeki oyuk.

K-9 Mekanı : K-8 mekanının kuzeyindeki mekana doğudan düzensiz açıklıkla girilir. Doğu-bat doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı mekanın

tavanı düzdür. Tavan doğudan kısmen yıkılmıştır. Duvarlarda düzensiz olarak açılmış küçük oyukların yanısıra kuzey duvarda yuvarlak kemerli bir niş üzerinde üç tanesi aynı hizada diğerleri düzensiz olmak üzere beş düzgün yuvarlak oyuk yer alır. Güney duvardaki olasılıkla sonradan yapılmış açıklık K-8'e bağlanır. Bu açıklıkla aynı hizada düzensiz yarı yuvarlak bir niş yer alır.

Şekil 19. K-9, Güney duvar

K-10 Mekanı : Kaya kompleksinin kuzeyinden, kaya yıkıntıları arasından girilen mekanda çökme olduğundan nişler kemer hizasında seçilebiliyor. Günümüzdeki durumu ile düzensiz yarım daire biçiminde olan mekanın içindeki nişler düzensiz oyuklar şeklindedir.

Şekil 20. K-10, genel görünüm

K-11 Mekanı : K-10 mekanının kuzeybatısında yer alan mekanın ön tarafı yıkılmıştır. Kare planlı, düz tavanlı mekanın içini tamamen açık olan kuzey haricindeki duvarlarda yerden yaklaşık 0.30-0.35 m. yükseklikte seki çevreler.

Şekil 21. K-11, genel görünüm

K-12 Mekanı : Kaya kütlesinin kuzeyinde ön tarafı yıkılmış doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekanın günümüzdeki girişi kuzeydedir. Giriş bölümünün kuzeydoğu köşesinde yer alan yarım yuvarlak oyuk bu bölümün yıkılmadan önce farklı mekanlara sahip olduğunu gösteren bir veridir. Mekanın doğusunda günümüze ulaşan izlerden üç destekli düzenlemeyle ayrıldığı anlaşılan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bölüm yer alır. Bu bölümü ayırıcı desteklerin tavandan aşağıya doğru 0.30-0.40 m.'lik uzantısı görülebilir. Desteklerin alt kısmı ise yıkılmış, oturduğu seki izi ise mevcuttur. Bu kompleks içinde K-3'de görülen düzenlemenin aynısı olarak değerlendirilebilir. Bu bölümün doğu duvarında yuvarlak kemerli, bir niş yer alır. Güney duvarda eksenden batıya kayak olarak yapılmış biri birine bitişik yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli nişler yer alır. Güneybatı köşede kaya kütlesinin doğal yapısına uydurularak yapılmış yarım yuvarlak, (dairesel) bir niş vardır.

Şekil 22. K-12, güneydoğu

Şekil 23. K-12, güneybatı

K-13 Mekanı : K-12'nin batısında yer alan önünde düzensiz kare planlı girişi olan mekanın kendisi de kare planlı, düz tavanlıdır. Mekanın güney duvarında 0.35-0.40 m. yüksekliğinde bir seki yer alır. Kuzeydoğu köşesinde ise yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli bir niş vardır.

K-14 Mekanı : Kaya kütlesinin kuzeydoğusunda yer alan mekana aynı yönden giriş sağlanır. Giriş kısmı yıkıldığı için orijinal kapısı mevcut değildir. Mekan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, düz tavanlıdır. Mekanın güneyinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bölüm, ana mekandan tek destek ile duvar arasında atılmış yuvarlak kemerle ayrılmıştır. Bu destek ve kemer sistemi zeminden yaklaşık 1.00 m. yükseklikteki seki üzerine oturmaktadır. Sekinin içine olasılıkla sonradan hayvan yemliği oyulmuştur. Mekanın güneybatı köşesinde zeminden 0.30 m. yükseklikte seki üzeri düzensiz oyularak yapılmış bir niş vardır. Giriş eksenindeki güneybatı duvarda yemlik olarak olasılıkla sonradan yapılmış oyuklar yer alır. Bu kısmın orijinalde üçlü kör kemer düzenlemesine sahip olduğu günümüze gelen izlerden

anlaşılmaktadır. Mekanın en ilginç duvarı, kuzeybatı duvardır. Bu duvarda güneye kayık olarak yapılmış yarım kubbeli dikdörtgen biçimli, yönü nedeniyle sorunlu olmakla birlikte apsis nişine benzer, bir niş yer alır. Bu

Şekil 24. K-13, giriş

Şekil 25. K-14, kuzeybatı

Şekil 26. K-14, güneydeki destekle ayrılmış bölüm.

nişin üstünde olasılıkla ahşap kiriş oturtmak amacıyla yapılmış yuva oluğu ve kiriş deliği (K-3'deki gibi) vardır. Nişin kuzeyinde zeminden yaklaşık 0.60 m. yükseklikte yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Bu nişin kuzeyinde yarım yuvarlak biçimli nişin içi sekili olarak düzenlenmiştir ve mekanın günümüzdeki zemininden 0.30 m. yüksekliktedir.

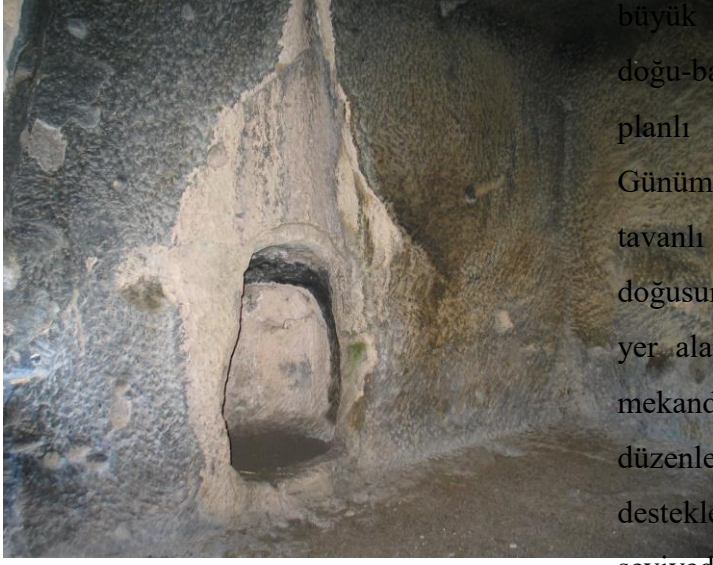
Mekanın sonradan yapılan bazı değişikliklerle ağıl olarak kullanıldığını gösteren ipuçları vardır. Bunlardan biri yemlik olarak düzenlenmiş sekiler ve hayvanları bağlama amacıyla kayaya oyulmuş, ip geçebilecek şekilde yapılmış deliklerdir.

K-15 Mekanı : Kaya kütesinin doğusunda kalan mekanın girişi

doğudan dikdörtgen biçimli kapıyla sağlanır. Mekanın bulunduğu yerdeki kayalarda çökme olduğundan mekanın içine güneydoğu köşeden de girilebilir. Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, düz tavanlıdır. Zeminin kuzeybatı köşesi çöktüğü için alt kattaki K-16 mekanı görülmektedir. Mekanın güney duvarında eksende yuvarlak kemerli yarım daire biçiminde bir niş yer alır. Batı duvarın güneye yakın bölümünde yerden 1.50 m. yükseklikte düzgün olmayan yarım daire biçiminde bir niş; aynı duvarın ekseninde

Şekil 27. K-14, kuzey duvar

Şekil 28. K-15, güneybatı

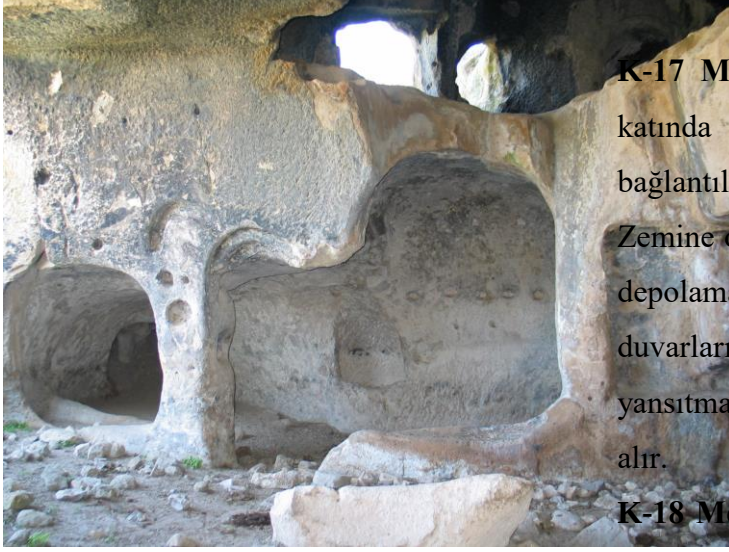
zeminde düzgün daire ağızlı, derine doğru genişleyen kayaya oyma bir depo (ambar) yer alır. Kuzey duvarda yıkılan zemin seviyesinden 0.60 m. yükseklikte bir seki üzerinde yuvarlak kemerli düzgün olmayan dikdörtgen biçiminde niş bulunmaktadır. Bu nişin doğusunda günümüzde yıkılmış olan; orijinalde dikdörtgen biçimli bir kapı olduğu anlaşılan açıklıkla küçük bir mekana geçilmektedir. Bu mekan, düzensiz merkezi içerde yarım daire biçimlidir ve doğudaki bölüm yıkıldığı için dışarıdan giriş sağlanabilmektedir.

K-16 Mekanı : K-15 mekanının çöken tabanından görülen ve kaya kütesinin kuzeyinden ulaşılan mekanın girişi

büyük oranda çökmüştür. Orijinalde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekan olduğu anlaşılır. Günümüzdeki veriler ışığında düz tavanlı olduğu söylenebilir. Mekanın doğusunda kuzey-güney doğrultusunda yer alan dikdörtgen planlı bölüm ana mekandan kemerli ve çift destekli bir düzenlemeyle ayrılır. Kare biçimli desteklerden güneyde olanın izi üst seviyede seçilebilir; diğer kısım ise tavanla birlikte çökmüştür. İki destek arasında kalan yuvarlak kemer ise iki kademelidir. Mevcut desteğin kuzeyinde düzgün olmayan yuvarlak bir açıklık vardır. Bu mekanın güney köşesini oluşturacak şekilde kademeli kemerle diğer kısımdan ayrılmış kubbeli bir bölüm yer alır. Bu bölümü aYıran doğu-batı doğrultusunda atılan kemerin başlangıç hizasında düzgün aralıklarla aynı boyutta beş oyuk sıralanmıştır.

Şekil 29. K-15, zeminin güneybatısındaki depo.

Şekil 30. K-16, doğudaki kemer ve destekli ayırım

K-17 Mekanı : Kaya bloğunun ikinci katında yer alan mekan, biri birine bağlantılı iki kare bölümden oluşur. Zemine oyulmuş düzgün yuvarlak ağızlı depolama mekanı mevcuttur. Mekanın duvarlarında düzgün geometrik biçim yansıtmayan farklı boyutlarda nişler yer alır.

K-18 Mekanı : Kaya bloğunun üçüncü katında yer alan mekan, biri birine bağlantılı düzensiz planlı mekanlardan oluşmaktadır.

Şekil 31. K-16, kuzeydoğu

Şekil 32. K-16 Kademeli kemer detayı

Ana mekandan güneye açılan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı mekan, duvarlarındaki düzensiz oyuklar dışında düzdür. Güney duvarda eksende yerden 2.00 m. yükseklikte düzgün işlenmiş yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş yer alır. Güneybatıda yuvarlak bir niş veya oyuk; batı duvarın sağlam kalan kısmında da yuvarlak kemerli bir niş vardır.

Şekil 33. K-17 genel görünüm

Şekil 34. K-18 genel görünüm

Şekil 35. İnli Yayla Güney Kompleks, genel görünüm

GÜNEY KOMPLEKS

Düzlük alanın güneyinde dağın eteklerinde yer alır. Mekanlar kompleksin güneybatısından başlayarak, öncelikle Güney Kompleksi ifade etmek üzere “G” harfi daha sonra mekan sırasına göre numaralandırılmıştır.

Şekil 36. G-1, kuzeybatı

G-1 Mekanı : Mekan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, düz tavanlıdır. Başka bir mekanla bağlantısı mevcut değildir. Mekanın girişi doğu duvarının kuzey yönündedir. Doğu duvar sonradan yıkılmıştır. Giriş olması muhtemel ikinci açıklık aynı duvarın güney yönündedir. Güney duvarında ahşap hatıllar için açılmış sekiz adet dikdörtgen oyuk yer alır. Bu duvarın önünde mekanı ayıran, kısmen yıkılmış bir yükselti görülür. Ahşap hatılların bu yükseltiye kadar uzandığı ve burada sonlandığı düşünülebilir. Batı duvarı üzerinde üç adet yuvarlak kemerli niş yer alır. Ortadaki niş, diğer ikisine göre daha alçaktır. Güneydaki nişin içerisinde hafif yüksek bir seki içinde oyuk yer alır. Her üç nişin de ayırıcı bir unsurla kapatıldığını gösteren yuvalar mevcuttur. Kuzey duvarda, batı

duvardaki iki nişle eş boyut ve

Şekil 37. G-1, batı duvar

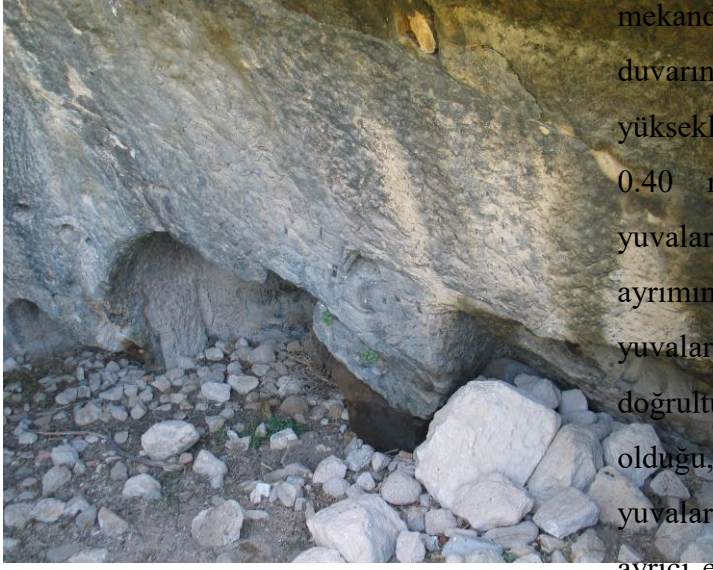
yükseklikte iki niş vardır. Bu iki nişin arasında, kemer başlangıç hizasında sonradan tahrip edilmiş bir haç tasviri yer alır. Malta haçı tipindeki haç, ince bir çizgiyle daire içine alınmış şekilde kayaya kazınmıştır. Bu nişlerin doğusunda yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli, diğerlerine oranla küçük boyutlu, derinliği az olan bir niş yer alır. Mekanın kuzeydoğu köşesi oldukça tahrip olduğundan bu nişin sonlandığı bölüm kırılmıştır. Mekanın doğu duvarının ekseninde, tavan kısmında, düzgün olarak yapılmış dikdörtgen biçimli bir açıklık görülür. Bu açıklığın tam altına gelen yerde, günümüzde yıkılan taşlarla dolmuş bir oyugun varlığı dikkati çeker.

G-2 Mekanı : Mekan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğu ve güney duvarı yıkılarak tahrip

olmuştur. Mekanın içi yıkılan kaya kütesinden kopan taşlarla dolmuştur. Düzgün plan göstermeyen mekan düz tavanlıdır. Mekanın güney duvarının kısmen sağlam kalabilmiş altı bölümünde dikdörtgen bir niş yer alır. Ancak bu kısım moloz taşlarla tamamen dolduğundan derinliği ve formu tam anlaşılamaz. Taş ve toprakla yarıya kadar örtülmüş batı duvarının kuzey yönünde üstü yuvarlak kemerli derin bir niş görülür. Nişin kemer yayı tamamlanmadan kuzey duvara ulaşır. Bu nişin yanında dikdörtgen biçimli bir oyuk görülebilse de boyutları tam olarak seçilemediğinden bir niş olup olmadığı anlaşılamaz. Kuzey duvarında farklı boyutlarda düzgün biçim yansıtmayan üç niş yer alır.

Şekil 38. G-1, kuzey duvar, kemer başlangıcı haç bezeme

Şekil 39. G-2, genel görünüm

G-3 Mekanı : Güney kompleksin doğusunda yer alan mekan, önden kısmen yıkılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı mekanın girişi günümüzde yıkılmış olan doğu bölümden sağlanmış olmalıdır. Mekan güneyde iki destekli, yuvarlak kemerli üçlü açıklıkla ana mekandan ayrılmıştır. Desteklerin ana mekana bakan yüzünde, kemer aralarında, dikdörtgen çerçeve içinde kolları biri birine eşit haç tasvirleri vardır. Batı kemer arasındaki tek, doğu kemer arasındaki ise ikisi yanyana gelecek şekilde kaya yüzeyine kazınmıştır. Motiflerin ana hatlarını belirleyen kazıma yivler içinde kırmızı renkte boya izleri yer yer seçilebilmektedir. Kemer ve destek sistemiyle ana

mekandan ayrılan bu bölümün güney duvarında zeminden yaklaşık 2.00 m. yükseklikte aynı hizada yanyana (0.30-0.40 m. aralıkla) sıralanmış giriş yuvaları bu kısımda olasılıkla ahşap bir ayırımı olduğunu hatırlatır. Bu giriş yuvalarının karşılığının doğu-batı doğrultusunda atılan ahşap bir hatıl olduğu, bu kısımda tespit edilen giriş yuvaları ile saptanabilir. Bu bölümün ayırıcı elemanı olan destekli ve kemerli düzenleme zeminden yaklaşık 0.80 m. yükseklikte seki üzerine oturmaktadır. Bu sekinin daha sonradan, olasılıkla günümüzde hayvan yemliği haline getirildiği görülür. Bu destek sisteminin batıya batıya doğru ana mekanla birleşen duvarında mevcut

Şekil 40. G-3, güneybatı

Şekil 41. G-3, Güneydoğu

Şekil 42. G-3, desteklerdeki haç bezeme
zeminden 2.00 m. yükseklikte yuvarlak
kemerli iki kare küçük niş yer alır.
Bunların 0.40 m. üstünde aynı hizada
dikdörtgen biçimli iki niş daha vardır.

Mekanın batı duvarının kuzey tarafında (kuzeybatı köşe) yuvarlak kemerli dikdörtgen niş zeminden örtü hizasına kadar yükselmektedir. Bu nişin zeminden 0.40 m. yüksekliğe denk gelen karşılıklı ikişer giriş deliği, muhtemelen ahşap bir sekinin izlerini yansıtır. Batı duvarda, eksende düzensiz oyulmuş bir yemlik yer alır.

Kuzey duvarda batı duvarda olduğu gibi biri birine bitişik, zeminden

başlayan, yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli üç niş vardır. Bu nişlerden batıdakinin zzeminden 1.00 m. yükseklikte giriş yuvası nişin içini dolandır. Ayrıca nişlerin önden kapatıldığını gösteren ahşap söve yuvaları yer alır. Doğudaki nişin içinde zeminden 0.40 m. yükseklikte yuvarlak kemerli düzensiz iki niş vardır. Bunlardan doğuda olanın içi sonradan yemlik haline getirilmiştir.

Kuzey duvarın doğusunda ana mekandan ayrı, adeta giriş mekanı olarak düzenlendiğini düşündüğümüz bölüm yer alır. Bu bölümün doğusu tamamen yıkılmış, batıdaki karşılığı ise mevcut değildir. Diğer mekanlarda rastlamadığımız bir düzenleme, bu bölümün farklı işlevi olduğunu düşünmemizi sağlar. Günümüzdeki zeminden yaklaşık 1.00 m. yükseltilmiş,

Şekil 43. G-4, kuzeydoğu

derinliği 0.20 m. olan bir seki yer alır. Bu sekinin üzerine yuvarlak kemerli kare küçük nişler, dördü aynı hizada batıdaki biraz alt seviyede olacak şekilde düzgün olarak oyulmuştur. Bu düzenlemenin üst seviyesinde, örtüye yakın kuzeybatı köşesinde kiriş yuvası bulunur. Karşılığı yıkıldığı için günümüzde görülememektedir.

Düz tavanlı mekanın güneydoğu bölümünde kayaya açılmış askı delikler bulunur. Benzerlerini bu ve diğer mekanlarda daha alt seviyede gördüğümüz, muhtemelen hayvan bağlama amacıyla sonradan yapıldığını düşündüğümüz bu deliklerin tavanda olması bu işlevin dışında bir amaçla yapıldığını göstermektedir. Olasılıkla kandil asma amaçlı kullanılmışlardır.

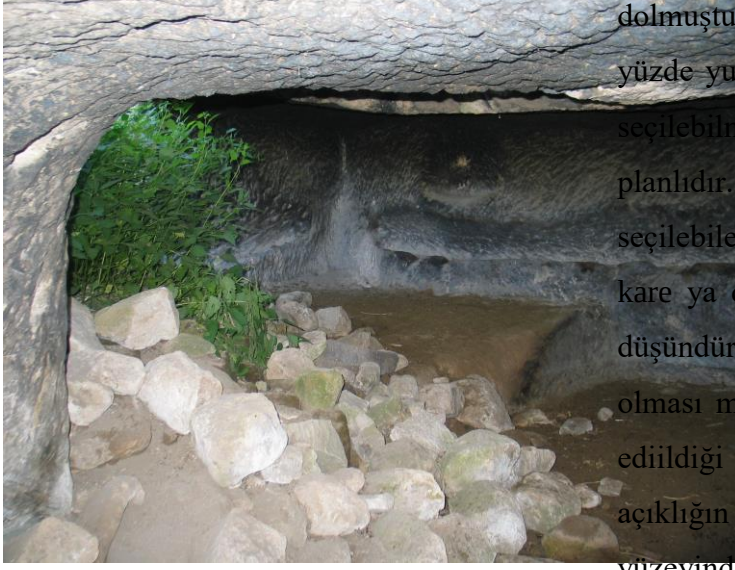
G-4 Mekanı : G-3 mekanının güneyinde yer alır. Düzensiz planlı bir mekandır. Büyük ölçüde yıkılmış olmakla birlikte doğu bölümünden, orijinal kapısından giriş sağlanır. Zeminden 0.40-0.80 m. yükseklikte (yer yer değişen) içi oyulmuş bir seki (olasılıkla yemlik) tüm kaya yüzeyini dolanmaktadır. Bunun dışında düzensiz oyuklar seçilebilir. Mekanın güneybatı köşesinde yaklaşık 1.00 m. yükseklikte bir seki yer alır. Giriş kapısının söve

kısımında ahşap kiriş yuvaları mevcuttur.

G-5 Mekanı : Doğu kısmı tamamen yıkılmış mekan düzensiz yarım daire formu dışında düzgün bir plan yansıtmaz. Güney yönünde iki basamaklı merdivenle bitişik mekanla birleşir. Batı ve kuzey duvarda düzensiz bir oyuk, kuzeybatı yönünde düzgün biçim yansıtmayan ve zemine kadar inen bir niş yer alır. Mekan düz tavanlıdır.

Merdivenle ulaşılan bitişik mekan kuzey-güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen planlı, beşik tonozludur. Kuzeydeki girişin batısında zeminden biraz yüksekte yarım daire biçimli bir niş yer alır. Doğu duvarında sonradan açılmış olması muhtemel bir açıklık görülür.

İkinci mekanın güneyinde, bu mekan ile bağlatısı olup olmadığı kesin olmayan, günümüzde tamamen yıkılmış üçüncü bir mekanın varlığı

Şekil 44. G-4, Genel görünüm

Şekil 45. G-5, güneybatı

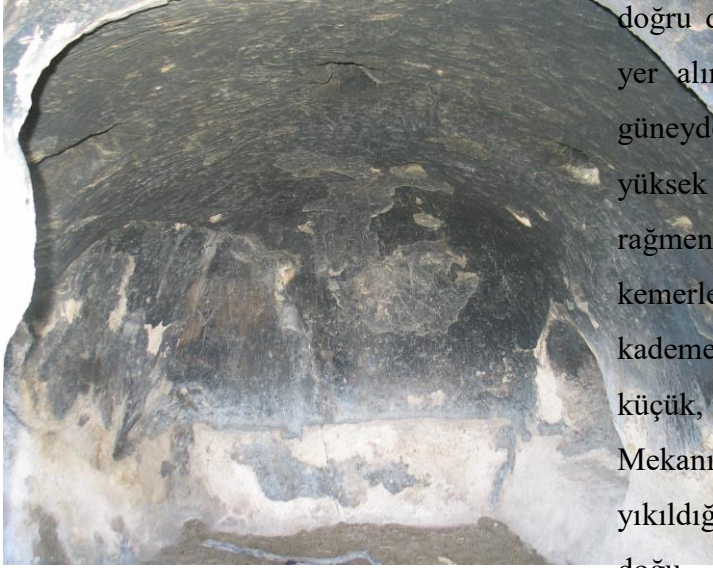

Şekil 46. G-5, kuzey, merdivenler
anlaşılmaktadır. Bu mekanın yıkıntıları
da yine toprak ve moloz taşla tamamen

dolmuştur. Batı duvarı olması muhtemel
yüzde yuvarlak kemerli, düzgün bir niş
seçilebilmektedir. Niş, dikdörtgen
planlıdır. Mevcut duvar kalıntılarından
seçilebilen bir köşenin varlığı mekanın
kare ya da dikdörtgen planlı olduğunu
düşündürür. İkinci mekan ile bağlantılı
olması muhtemel fakat sonradan tahrip
edildiği için tam anlaşılamayan
açıklığın batısında kalan duvar
yüzeyinde ise zeminden yüksekte yarım
daire biçimli küçük bir niş görülür.

G-6 Mekanı : Yaklaşık olarak yarısına
kadar toprakla dolu mekan, doğu-batı
doğrultusunda dikdörtgen planlı, düz
tavanlıdır. Mekanın kuzey duvarı ile
örtüsü kısmen yıkılmıştır. Mekanın
doğusunda tavan kodu diğer
kısımlardan daha alçak kemerli bir
düzenleme vardır. Bu düzenlemenin
derin olması ve mekanla hemen hemen
aynı olduğu tahmin edilen genişliği,
burada bir niş yerine mekan içinde
ayrıca bir öge olarak tasarlandığını
gösterir. Genişliği göz önüne
alındığında kırılan bölümde de bir tane
daha kemerle, ikili kemer düzenlemesi
uygulanmış gibi görünse de kemerin
arkasından devam eden düz tavan
örtünün kısmen sağlam kalmış köşesi,

burasının tek bir kemerle ayrıldığını gösterir. Kemere ince iki

Şekil 47. G-5, batı duvar

Mekanın güney duvarında sonradan yapılmış tahribatın izleri görülür. Bu duvar üzerinde toprakla örtülü olmasına rağmen batı yönüne doğru düzgün yuvarlak kemerli bir niş yer alır. Mekanın batı duvarında ise, güneydeki niş seviyesinden biraz daha yüksek iki kemer yayı toprak dolgusuna rağmen seçilebilmektedir. Bu nişlerin kemerlerinde doğudakine benzer kademeler görülmez. İki nişin ortasında küçük, dikdörtgen bir oyuk mevcuttur. Mekanın kuzey bölümü tamamen yıkıldığı için genişliği, tam niş sayısı ve doğu bölümündeki mekan düzenlemesinin var olup olmadığı anlaşılamaz. Yapının sağlam duvarlarında giriş için kullanılan açıklık izine rastlanmamıştır. Bununla birlikte diğer mekanların düzenlenmesinden yola çıkarak girişin kuzeyden sağlandığı muhtemeldir.

MEZAR YAPISI

İnli Yayla kaya kompleksinin doğusunda, yaklaşık 1.km.lik mesafede, yer alan kaya kütlesi içine oyularak yapılmış mezar yapısıdır. Mezar yapısının girişi batıdandır. Kuzey-güney dorultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonozlu giriş mekanından geçilerek, küçük bir kapıdan iki basamakla mezar

Şekil 48. G-6, güneydoğu

çizgiyle; kademeli bir görünüm sağlanmıştır.

mekanına inilir. Dikdörtgen biçimli giriş kapısının orijinalde kapatıldığı kenarındaki yivlerden anlaşılmaktadır. Giriş kapısını iki yanında simetrik olarak aynı biçim (Latin Haçı) ve boyutta kazınmış haç motifleri yer alır. Bu motiflerden güneydekinin altında bir kitabe yer alır.

Şekil 49, İnli Yayla, mezar mekanı, genel görünüm

İki basamakla inilen mekan, doğu batı doğrultunda dikdörtgen orta mekanın doğu, kuzey ve güney yönüne birer haç koluyla genişletilmesiyle yapılmış mezar nişlerinden oluşur. Bu nişlerden güney ve kuzeydekiler beşik tonozlu, diğeri düz tavanlıdır. Doğu nişin haç kolunun kemer başlangıç hizasında karşılıklı haç motifleri kazınmıştır. Ayrıca bu nişin sekisi üzerinde de bir haç motifi yer alır. Doğudaki nişin seki üzerinde ortasında denk gelecek şekilde açılan düzgün oyuk, alt seviyede mezar mekanına doğru uzanır. Bu deliğin gömü inancıyla olası bağlantısı araştırmalar sonucu ortaya çıkabilecektir.

Şekil 50. Mezar mekanı, giriş

Şekil 51. Mezar Mekanı, giriş

Şekil 52. Mezar Mekanı, giriş kapısı yanındaki haç bezeme ve kitabe.

SONUÇ

Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerinde “Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri” konulu projenin ilk çalışma yılında tespit edilen kültür varlıkları, Frigya Bölgesinin Bizans döneminde gerek sivil gerekse dini açıdan önemli bir yerleşim olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Bölgedeki kaya mimarisinin geçmişi, Frig dönemine kadar uzanmaktadır. Bu geleneğin farklı dönemlerde yaşam ve inanç kültürüyle biçim ve işlev açısından dönem özellikleriyle sürdürüldüğü, daha önceden bölgeyle ilgili yapılan çalışmalarda da belgelenmiştir. Bu süreklilik kimi zaman özgün dönem özellikleri şeklinde karşımıza çıkarken kimi zaman ikinci belki üçüncü kullanım şeklinde de kendini göstermektedir. Doğal kayalar içine oyularak elde edilen mekanların dönem özellikleri, inanç sistemine ilişkin bazı sembolik öğelerle daha kolay belgelenebilir. Böylelikle kaya mimarisi geleneğinin Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde de sürdürüldüğü; hatta günümüzde de özenli olmasa da köy yerleşimlerinde çoğunlukla depo ve ağıl olarak işlev kazandırıldığı görülmektedir.

Proje kapsamında ele alınması planlanan araştırma alanı, tümüyle tamamlanamamıştır. Bunun en önemli nedeni, bölge ile ilgili yapılan ilk yayınlarda yerleşimlerin yalnızca bir ya da iki mekanla tanıtılmış olmasıdır. Bu bağlamda inceleme ve tespiti yapılan İnli Yayla yerleşimi, E.Haspels’ın kitabında yalnızca iki mekanıyla yer almış, ancak arazide oldukça büyük boyutlu bir kompleksle karşılaşmıştır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, Frigya Bölgesi içerdiği mekanlarıyla Anadolu’da kaya mimarisinin en iyi örneklerini barındıran Kapadokya bölgesindeki manastır kuruluşlarını da hatırlatır niteliktedir. Araştırma projesinin amaçları içinde yer alan ve Frigya bölgesinin Bizans kaya mimarisi örneklerini tanıtmak ve özellikle Kapadokya örnekleriyle karşılaştırmalı değerlendirme yapmaya olanak sağlayacak verilerin araştırmanın başlangıcında ortaya çıkması bu açıdan olumludur. Bölge ile ilgili hazırlamayı düşündüğümüz projenin altlığını oluşturmak amacıyla yapılan alan çalışmasının tamamlanabilmesi için araştırmaya gelecek yıl da devam edilmesi bu açıdan önem taşımaktadır.

Bu yıl yapılan çalışmalarda koruma altında olan Yazılıkaya Midas Şehri ve buraya yakın mesafede bulunan Doğanlı Kale dışında yerleşimlerin korunmasına ilişkin bazı sorunlar vardır. Özellikle, bölge içinde önemli bir yerleşim olan İnli Yayla’nın günümüzde Gökçeğüney köyünün merası olmasından dolayı kayaya oyma mekanların

hayvan barınağı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum kaya kompleksinin doğal etkenlerin yanı sıra insan eliyle yok edilmesine neden olmaktadır. Bu açıdan İnli Yayla ve benzer yerleşimlerin temizlenmesi, koruma tedbirlerinin alınması önceliklidir.

Frigya Bölgesi, Anadolu'nun benzer tarihi ve coğrafi yapısına sahip diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında biraz ihmal edilmiş bir görüntü yansıtmaktadır. Bu nedenle Bölgeye ilişkin yapılacak çalışmalar Bilimsel ve Uygulamaya yönelik olmak üzere iki genel başlığa ayrılabilir. Aslında keskin hatlarla birini diğerinden ayırmak doğru olmasa da çalışma programı açısından bu ayrımı yapabiliriz. Bölge için daha önceden yapılan tarihi coğrafya çalışmalarını güncellemek ve özellikle kaya mimari örneklerine odaklanan kitap çalışması, bu konuda yapılması planlanan bilimsel çalışmanın temelini oluşturur.

Bölgedeki doğal kaya oluşumları içinde yer alan Bizans dönemine ait yerleşimler genellikle çağdaş merkezlerden uzak, ören yeri olarak değerlendirilebilecek alanlardır. Günümüzde ören yeri olarak korunan tek yer Midas Anıtı'nın bulunduğu Yazılıkaya'dır. Özellikle Küçük Frigya (Frigya Epiktetos) olarak adlandırılan vadide biri diğerinden çok uzak olmayan mesafelerde yer alan bu alanlar geniş bir açık hava müzesi olarak değerlendirilebilir. Günümüzde, Yazılıkaya ile aynı nitelikte olmakla birlikte bu tür yerleşimlerin, korunaksız olduğu ve acil önlem alınması gerektiği söylenebilir. (Örneğin İnli Yayla, Gerdek Kaya, Doğanlı Kale gibi yerleşimler).

Frig döneminden itibaren kullanılmaya başlanan ve günümüzde de yaşamın devam ettiği doğal kaya oluşumları ile iç içe geçmiş merkezler, bölgenin bir diğer yerleşim türü olarak karşımıza çıkar. Bunlara en iyi örnek Ayazini, İnli, Seydiler ve Han gibi yerleşimlerdir. Özellikle bu tür yerleşimler halen yaşamın devam ettiği alanlar olmaları nedeniyle Kültür turizminin gelişmesinde öncelikle ele alınması gereken yerler olarak belirlenebilir. Giderek değişen sosyo-ekonomik koşullar sonucu genç nüfusun kente kayması ile bu yerleşimlerde yaş ortalaması oldukça yükselmiş ve gerek tarihi gerekse geleneksel doku kaderine terk edilmiş bir görüntü vermektedir. Bu tür yerleşimlerin kendi içinde canlandırılması ve tıpkı Kapadokya bölgesindeki Ürgüp, Ortahisar'da olduğu gibi değerlendirilmesi ile bölge yaşatılarak korunacak, korumada sürdürülebilirlik sağlanacak ve gelecek kuşaklara aktarılması mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

AINSWORTH, W.R.

1842 **Travels and Researches in Asia Minor**. III. London.

AKURGAL, E.

1961 **Phrygische Kunst**, in: Die Kunst Anatoliens. Von Homer bis Alexander, Walter d.Gruyter, Berlin, 70-121.

ALBEK, S.,

1991 **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

ALTUN, A.,

1981-82 **Kütahya**, İstanbul.

ANDERSON, J.G.C.,

1897 "A Summer in Phrygia I", **JHst** 17: 396-424.

1898 "A Summer in Phrygia II", **JHst** 18: 81-128.

1906 "Paganism and Christianity in the Upper Tembris Valley." **SERP (Studies in the History and Art of the Eastern provinces of the Roman Empire.)** (ed. W.Ramsay), Aberdeen.

ARUNDELL,

1884 **Discoveries in Asia Minor I-II**, London.

AULOCK, H. von

1977-1979 **Münzen und Städte Phryiens I.-II.** (İst. Mitt, Beiheft 25/27), Tübingen.

BARDY, G.

1929 "Montanisme." **Dictionnaire de théologie catholique**.10/2:2355-2370.

BELKE, K.-N.MERSİCH

1990 **Phrygien und Pisidien. Tabula Imperii Byzantini**, 7., Wien.

BITTEL, K.

1942 **Kleinasiatische Studien**, İstanbuler Mitteilungen, 5.

BRANDENBURG, E.

1910 "Über Byzantinische und Seldschukische Reste im Gebiet des Türkmen-Dağ", **ByZ** 19:97-106.

BUCKLER, W.H.-W.M.CALDER-C.COX,

1925 "Asia Minor, 1924.II. Monuments from Cotiaenum", **JRSt** 15:141-175.

1926 "Asia Minor, 1924 .II. Monuments From Central Phrygia", **JRSt** 16: 53-94.

- 1928 "Asia Minor, 1924.V.Monuments from Central Phrygia", **JRSt** 18: 21-40.
- CAHEN, C.
 1951 "Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIII e siècle", **Journal Asiatique** : 335-354.
- CALDER, W.M.
 1931a "The New Jerusalem of the Montanists." **ByZ** 6: 421-425.
 1931b ""Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D.." **ByZ** 6: 1-35.
 1955 "Early Christian Epitaphs from Phrygia." **Anatolian Studies**. V:25-38.
 1956 Monuments from Eastern Phrygia, **MAMA** VII.
 1962 Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias, **MAMA** VIII.
- CARRINGTON, P.
 1977 "Founding Hereos of Phrygia." **Yayla** (Department Archaeology. The University Newcastle up on Tyne):7-15.
- CHAPUT, E.
 1941 **Phrygie, Tome I.: Geologie Géographie Physique**, Paris.
- CRAMER, J.A.
 1832 **A Geographical and Historical Description of Asia Minor**. Oxford.
- COX, C..M.W.-A.CAMERON
 1937 Monuments from Dorylaeum and Nacoleia, **MAMA** V., Manchester.
- DARGA, M.
 1993a "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları, 1989-1992.",**XV. Kazı Sonuçları Toplantısı**.
 Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları: 481-501.
 1993b "Şarhöyük-Dorylaion." **IstMitt** 43: 313-317.
- DARROUZES, J.
 1981 **Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane (Geographie Ecclesiastique de l' Empire Byzantin)**, Paris.
- DAWES, E.A.S.
 1928 **The Alexiad of the Princess Anna Comnena**, London.
- DOĞRU, H.
 1992 **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul: Türkiye

Üzerine Araştırmalar:10.

DOWNEY, G.,

1959 “The Tombs of the Byzantine Emperors.” **JHSt** 79:27-51.

DREW, I.Th.-BEAR-W.ECK,

1976 “Kaiser-Militaer und Steinbruchinschriften aus Phrygien”, **Chiron** 6: 289-318.

1979 “The City of Temenuthyrai in Phrygia”, **Chiron** 9: 275-302.

DREW, I.Th.-BEAR,

1978 **Nouvelles Inscriptions de Phrygie.**

EBERSOLT, J.

1934 **Monuments d’architecture byzantine**, Paris.

EFE, T.

1996 “Orman Fidanlığında 1992-1994 Yılları Arasında Yapılan Kurtarma Kazıları”, **XVII.Kazı Sonuçları Toplantısı I** (1995), Ankara, 95-108.

EYİCE, S.

1973 “Afyon.” **DOP.** 27:303-307.

1978 “Bibliyografya: Andre Goulllou, La Civilization Byzantine=Bizans Medeniyeti, Paris 1974.” **Belleten** .XLII:311-

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (sadeleştiren: Z.Danışman), Istanbul 1970.

FELLOWS, C.A.

1838 **Journal Written During an Excursion in Asia Minor**, London.

FORBES, W.M.

1911 “A Geological Route through central Asia Minor.”, **Journal of Geology** 19, I: 61-vd.

FOSS, C.

1977 **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 25: 285-288.

1985 **Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya**, Oxford.

1986 **Byzantine Fortification**, Pretoria.

FOSTER, W.

1961 **The Travels of J.Sanderson in the Levant 1584-1602**, London

FRANCOVICH, G. de

1990 **Santuari e Tombe Rupestri dell’ Antica Frigia**, Roma.

FREI, P.

1980 "Epigraphisch-topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", **TAD** 25/1: 71-85.

1988 "Phrygische Toponyme", **EA**, 11: 9-32.

FREI-KORUNSKY, S.

1986 "Meilensteine aus der Gegend von Eskişehir", **EA** 8: 91-99.

FRENCH, D.

1981 **Roman Roads and Milestones of Asia Minor, Fasc. 1: Pilgrim's Road**,
British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph: 3, Oxford.

1988 **Roman Roads and Milestones of Asia Minor (Catalogue of Milestones)**,
Oxford.

1991 "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia", **EA** 17: 57vd.

FREND, W.C.

1956 "A Third-Century Inscription Relating to Angareia in Phrygia", **JHSt** 46: 46-56.

GABRIEL, A.

1965 **Phrygie, Exploration Archeologique**.
IV., Paris.

GELZER, H.

1901 "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae
Episcopatum, ein Beitrag zur Byzantinischen Kirchen und
Verwaltungs-geschichte", **Abh. Der bayerische Akademie der
Wissenschaften**.
XXI, Bd.III. München.

GIBSON, E.,

1975 "Montanist Epitaphs at Uşak", **GRBS** 16: 433-42.

1976 **The Christians for Christians, Inscriptions of Phrygia** (Harvard Theological
Studies 32), Ann Arbor.

GIOVANNI, L. (ed.)

1971 **Arte della Cappadocia**, Ginevra (Cenevre).

GREGORIE, H.

1933 "Notes épigraphiques", **ByZ** 8: 49-88

GÖNÇER, S.

1976 **Afyon İli Tarihi I**, Afyon.

HALKIN, F.,

- 1953 "L'Asie Mineure", **AnBoll** 71: 88vd.
- HAMILTON, J.W.
1842 **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, I-II. London.
- HARRISON, R.
1989 "Amorion-1989", **XII. KST**, II:261-272.
- HASLUCK, E.
1929 **Christianity and Islam under the Sultan**. Vol.II. Oxford.
- HASPELS, C.H.Emilie
1971 **The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments**. I-II.
Princeton: N. Jersey University.
- HAHNLOSER, H.R.
1965 "Magistra Latinitas und Peritia Greca."
Festschrift für H.von Einem, Berlin: 81-92.
- HILD, F.
1977 **Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien** (TIB 2), Wien.
- IBN BATTUTA
Voyages d'Ibn Batoutah II.
- IBN HURDADBIN
1967 **Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik**, ed. J. De Goeje (BGA 6).
- JANIN, R.,
1956 "Cotyaеum", **DHGE** 13: 938-40.
- KAPITAEN, G.
1969 "The Church Wreck of Marzamemi", **Archaeology** 22/2: 123-33
- KARAYANNOPULOS, J.
1959 "Byzantinischen Themenordnung." **Byzantinischen Archiv**. 10, München.
- A.P.KAZHDAN-Ann W. EPSTEIN
1990 **Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries**,
University
California Press, Berkeley-L.Angelos-London.
- KHONIATES, Niketas
1993 **Historia** (çev.F.İşiltan), Ankara.
- KINNEIR, J.Mac Donald

- 1818 **Voyage dans l'Asie Mineure**, Paris.
- KÖRTE, A.
1897 **Göttingische gelehrte Anzeigen**, 159:388-94.
- 1900 Kleinasiatische Studien III. Inschriften aus Phrygien, **Athener Mitteilungen** 25:398-444.
- LABORDE, A. de
1838 **Vogaye de l' Asie Mineure**, Paris.
- LAUER, H.H.
1967 **Kaiserin Helena, Leben und Legende**, München.
- LEAKE, W.M.
1824 **Journal of a Tour in Asie Mineure**, London.
- LEIB, B.
1937 **Alexiad** I.-III, Paris.
- LEWIS, B.
1956 "1641-1642' de Bir Karayit' in Türkiye Seyatnamesi" (çev. F.Selçuk), **Vakıflar Dergisi** III.
- LIGHTFOOT, C.
1994 Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti: Amorium, (çev.A.Tolga Tek), **Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul**.
- LILIE, R.J.
1977 "Die Schlacht von Myriokephalon(1176)Auswirkungen auf das Byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert, **REB** 35: 257-275.
- LOOS, M.
1974 **Dualist Heresy in the Middle Ages**, Prag.
- LUCAS, P.
1712 **Vogaye du sier Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grece, L' Asie Mineure, la Macedooinne te l' Afrique**.Paris.
- LUCIUS, E.
1904 **Die Anfaenge des Heiligen in der Christlichen Kirche**, Tübingen
- MAGGIE, D.
1950 **Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ I-II**, Princeton.
- MANGO, C.

- 1986 "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia" **JÖB** 36:117-132.
- MATTHEWS, Th.
 The Early Churches of Constantinople, Pennsylvania.
- MELLINK, M.
 1970 "Archaeology in Asia Minor", **AJA** 74: 157-178.
- MILLER, K.
 1962 **Itineraria Romana (Tabula Peutingeriana)**, Stuttgart.
- MITCHELL, S.
 1993 **Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor**. I-II., Oxford.
- MORDTMANN, A.D.
 1860 **Gordium, Pessinus und Sivrihisar**, München.

 1925 **Anatolian Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859**.
 Hannover.
- NAUMANN, R.
 1984 "Ausgrabungen in Aizanoi, 1983", **VI.KST**, İzmir : 380-81

 1985 "Die Mittelalteliche Festung von Aizanoi-Çavdarhisar.", **IstMitt** 35:275-294.
- ORLANDOS,
 1950 **He xylostegos palaiochristianike Basilike tes mesogeiakas Lekanes**, 2 vols., Athens.
- OSTROGORSKY, G.
 1959 "Byzantine Cities in the Early Middle Ages." **DOP** XIII.:47-66.

 1991 **Bizans Devleti Tarihi** .(Çev.F.İşıltan), Ankara: TTK Yayınları.
- OTTER, J.
 1748 **Vogaye en Turquie**. Paris.
- ÖZÇATAL, F. - B.Y.OLCAY
 1997 "1997 Yılı Seyitgazi (Nakoleia) Kurtarma Kazısı", **VIII.Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, 7-9 Nisan 1997, Ankara 1998. 529-550.
- PERROT, G.
 1867 **Souvenirs d' un Voyage en Asie Mineure**. Paris.

- PHILIPPSON, A.
1910-15 **Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien**, I-V. Gotha.
- POCKOCKE, R.
1744-45 **A Description of the East and some other Countries**. London.
- PREGER
1894 "Dorylaion." **Athenische Mitteilungen** 19:304 vd.
- PROCOPII
1963 **Caesariensis Opera Omnia III**, (ed.J.Haury), Leipzig 1906. (tıpkıbasım)
- RADET, G.
1895 "En Phrygie Rapport sur une mission scientifique en Asie mineure", **Nouvelles archives**. VI: 4225-594.
- RAMSAY, W.M.
1890 **The Historical Geography in Asia Minor**. London.

1895a **Saint Paul the Traveller and Roman Citizens**.

1895b **The Cities and Bishoprics of Phrygia**. I.-II, Oxford.

1899 **Historical Commentary on the Epistle to the Galatians**.

1931 "Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D." **ByZ** 6:
- ROBERT, L.
1955 **Hellenica X**, Paris.

1980 **A Travers l'Asie Mineure, poètes et prosateurs**, Paris.
- RÖDER, J.
1969 "Bericht über Arbeiten in den antiken Steinbrüchen von İncehisar (Dokimeon)", **TAD** 18/1: 109-116.

1971 "Die Antiken Marmorbrüche von İncehisar", **JbDAI** 86: 253-312.
- RUGE, W.
1905 "Dorylaion", **RE**. V./2, 1577-1578.

1907 "Eukarpia." **RE**. VI/ 1907:995.

1924 "Laodikeia." **RE**. XII/ 1:722-724.

1941 "Phrygia", **RE** 20/1: 781-886.

RUNCIMAN, S.

1986 **Haçlı Seferi Tarihi I.**(Çev.F.İşıltan), Ankara.

SCHEPPELERN, W.

1929 **Der Montanismus und die Phrygischen Kulte.**

SEVGEN, N.

1959 **Anadolu Kaleleri**, Ankara.

STARR, S.F.

1963 "Mapping Ancient Roads in Anatolia", **Archaeology**, 16: 162-169.

STRABON

1987 **Coğrafya (Anadolu).** Kitap XII, XIII, XIV.(Çev.A.Pekman)
İstanbul.

STRATOS, A.N.

1968-80 **Byzantium in Seventh Century, I-IV**, (trans.M.O.Grant (I) - H.T.Hoinides (II-V)), Amsterdam.

STROBEL, A.

1980 **Das Heilige Land der Montanisten, Eine Religionsgeographische Untersuchung (Religionssgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 37)**, Berlin-New York.

STRZYGOVSKI,

1903 **Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte**, Leipzig.

STUART, J.R.

1842 **A Description of Some Ancient Monuments with Inscription in Lydia and Phrygia.** London.

TANYELİ, U.

1987 **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15.yy.)**, İst.Teknik Üniv. Yayınları, İstanbul 1987.

TEXIER,C.

1839 **Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Français de 1833 a 1837 Tome I:Phrygie.** Paris.

1862 **Asie Mineure, description géographique, historique at archeologie.** Paris.

THEOLOGISCHE REALENZYKLOPAEDIA, XXII, 1992, 717-724.

TOURNEFOT, Pitton de

1717 **Relation d' un Voyage du Levant fait par ordre du Roy.** Paris.

VAILHE, S.

1914 "Amorium." **Dictionnaire d' Histoire et Geographique Ecclesiastiques.** 2:1329-1331.

VRONIS, S.

1963 "Problems of Byzantine Anatolia." **Tarih Araştırmaları Dergisi**, I, 1:117 vd.

1971 **The decline of the Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.**
Berkeley-Los Angeles-London.

1975 "Nomadization and Islamization in Asia Minor.", **DOP**, 29:41-71.

WALTER, C.

1981 **Art and Ritual of the Byzantine Church**, Birmingham Byzantine Series,
London.

WEISS, J.

1913 "Zur Gründungsfrage von Dorylaion." **Jahreshefte des Österreichische Archaelogischen Instiut** XVI. Beiblatt

WIRTH, P.

1962 "Kaiser Manuel Komnenos I.und die Ostgreuze. Rückoberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion", **BZ** ,55:21-29.

WULZINGER.

1913 **Drei Bektaschi Klöster in Phrygien**, Berlin.

ZGUSTA, L.

1984 **Kleinasiatische Ortsnamen** (hrsg.R.Schützeichel. Beiheft 21), Heidelberg.